

“Længe leve middelalderen og drømmen om den, når bare fornuften ikke sover”

Indledning

KATJA BRØGGER JENSEN

“Vi har allerede avlet alt for mange uhyrer”. Således fortsætter citatet fra overskriften. Ordene er Umberto Eco's i *Middelalderens Genkomst og andre essays*.¹ Eco skriver, at som alle andre drømme har også drømmen om middelalderen været skueplads for fantastiske forvridninger. Derfor skal man være varsom med, advarer Eco, at behandle dét som homogent, som ikke er det. Som også Kirsten Søholm fremhæver i dette temanummer i sin artikel “Hvornår slutter middelalderen?”, leger Eco ironisk med “Ti måder at drømme om middelalderen på”. Herved fører han, som Søholm skriver, alle enhedskonstruktioner om epoken ad absurdum.

I dag vil vi være tilbøjelige til at betragte middelalderen som en mosaik af forskelligheder, som modsætter sig en homogen og fuldstændig udlægning. Vores refleksioner over perioden bliver konstruktive udkast til et heterogent billede. At historien er genstand for konstruktion, skriver Benjamin i *Über den Begriff der Geschichte* (1932), og netop denne indsigt har kendetegnet det 20. århundredes omgang med historien.

Levende konstruktioner

Det, vi har tilbage fra middelalderen, lige fra almindelig forvaltning, kommunen, universitetet, stridigheder mellem verdslig og gejstlig magt til de stadig fysisk fremtrædende bygninger, som eksempelvis små middelalderkirker, tilpasser vi os hele tiden praktisk. Hermed adskiller vores omgang med middelalderen sig fra vores omgang med den klassiske oldtid, som vi i højere grad rekonstruerer, mener Eco. Man går på galleri med buster af filosoffer, og når det vaklende Colosseum stives af eller Akropolis renses, er det med henblik på at blive betragtet. Til gengæld

tilpasser vi kommunen, universitetet og de små middelalderkirker, ikke for at betragte dem, skriver Eco, men for at blive boende i dem. Med andre ord udgør middelalderen, ifølge Eco, Europas og den moderne kulturs støbeske. Og derfor drømmer vi om den. Fordi vi kontinuerligt tilpasser middelalderen, og ikke forsøger at rekonstruere den ud fra forestillingen om en enhed og ægthed, er drømmen om middelalderen ikke drømmen om middelalderen, men om en middelalder. Middelalderen er med andre ord genstand for kontinuerlig og levende konstruktion.

Eco's “egen” middelalder skal forstås som en overgangstid, en tidsalder med mangfoldighed og pluralisme. Ifølge Eco fremtræder denne middelalder som en interessant tidsalder, fordi kortene blev blandet på ny. En tidsalder, hvor den store knaphed stod side om side med nye opdagelser og forestillingen om nye måder at leve på. Og det er i denne forstand, at middelalderen interesserer Eco – som et mønster der fungerer perspektivisk og, tilføjer han, optimistisk for vores samtid. Det er den grådige, altfavnende mangfoldighed, som vores tidsalder, ifølge Eco, måske virkelig har tilfælles med middelalderen.²

Drømmen om en middelalder er en ironisk demontering af middelalderen. “Længe leve middelalderen og drømmen om den” er derfor en form for dobbeltspundet ironisk hyldest til vores kontinuerlige, nogle gange krigeriske, nogle gange omgængelige, men sikkert altid problematiske, omgang med vores moderne kulturs opkomst. Men når Eco tilføjer “når bare fornuften ikke sover”, er det en understregning af, at drømmen, i sin egenskab af konstruktion, opløser forestillingen om den museologiske rekonstruktion af middelalderen. Vi er hen-

vist til drømmen om en middelalder. Med andre ord er vi i vores omgang med middelalderen henvist til en mosaik af levende konstruktioner, hvis flerhed afviser ideen om det homogene og de deraf afledte uhyrer.

Historiesyn

Følger vi Ecos betoning af en historisk kontinuitet mellem middelalder og moderne kultur, er middelalderen på en vis måde stadig levende. Derfor er det måske også mere adækvat, hvis vi i talen om middelalderen betegner den med begrebet *periode* fremfor *epoke*, selvom periode og epoke i dag anvendes synonymt. Epoke indikerer dog et klart tidsskel eller noget skelsættende og dermed også noget afrundet. Vi taler om en epokes *afslutning*. Men som allerede antydnet ovenfor strækker middelalderen sig dels ind i vores moderne kultur, dels er det vanskeligt nøjagtigt at sige, hvornår den såkaldte middelalder starter, og hvornår den slutter. Derfor er begrebet periode måske mere betegnende. Det kommer af det græske *periodos*, som er sammensat af *peri*, omkring, og *hodos*, vej. Og måske kan man med fordel anskue middelalderen som en art vej, strækning eller forløb i historien, mere end den er en klart afgrænset epoke. Hvorledes vi vælger at omtale historien og historiske forløb i det hele taget har imidlertid også historie-filosofiske implikationer. Hvad historie overhovedet er, er et principielt, men måske også et ubesvarligt spørgsmål. Måden at tale om historien på afslører imidlertid nogle historiefilosofiske præmisser. Et muligt historiesyn kan være det eskatologiske historiesyn, som i og med kristendommen har præget vores europæiske historie. En helt anden opfattelse af historien er den nyere positivistiske opfattelse, at historien er en række begivenheder, som følgelig kan ordnes på mangfoldige måder alt efter hvilket princip, vi vilkårligt vælger at klassificere efter. Heideggers refleksioner over historien som værenshistorie er en helt tredje mulig måde at bedrive historietænkning på. For Eco er middelalderen en blanding af konstruktive udkast og praktisk tilpasning. Derfor må der bag hans refleksioner ligge, hvad vi kan kalde et dynamisk historiesyn, som åbner muligheden for at betragte historien som en dialektik imellem brud og kontinuitet. Men uanset historiesyn er vi henvist til at anvende de

akademiske konstruktioner, som periodebetegnelser er, fordi de udgør et vigtigt hjælperedskab, når vi skal forholde os til historien.

Man kan som Eco tale om middelalderen som en form for overgangstid, forstået på den måde, at det årtusinde fra antikkens ophør til renaissancen, som vi skal forsøge at indkredse, viser sig som uhyre sammensat og præget af en utrolig mangfoldighed. Med betegnelsen *middelalder* er man selvfølgelig øjeblikkelig i fare for at gøre sig skyldig i en reduktion af denne tid til en blot og bar overgang mellem antikken og renaissancens såkaldte genoplivning af antikken. Men middelalder er nu engang den betegnelse, der er blevet overleveret.

Graden af konstruktion og periodiseringsproblematikken, som her er medreflekteret, skulle imidlertid nødvendigvis betyde, at vi henfalder til tavshed. Der er både historiske og idéhistoriske markører, som er væsentlige for orienteringen i middelalderen som periode betragtet.

Den tidlige middelalder

Romerrigets opløsning i 400-tallet markerer en form for overgang til den tidlige middelalder.³ Alt afhængig af akademisk tradition, tematisk orientering og geografisk fokus vil cæsurerne imidlertid af gode grunde forskyde sig, både hvad angår middelalderens "start" og "afslutning" og hvad angår det tidsafsnit, man traditionelt inddeler middelalderen i. Overordnet kan man dog sige, at tiden fra ca. 500-1050 ofte betegnes den tidlige middelalder, tiden fra ca. 1050-1300 højmiddelalderen og endelig perioden fra ca. 1300-1550 som senmiddelalderen.

I 410 erobrer goterne Rom, og i 476 afsættes den sidste vestromerske kejser. I det 5. århundrede er frankernes konvertering til vestlig katolsk kristendom også historisk afgørende. Her starter et forbund mellem frankerne og pavestolen, der med tiden var med til at adskille den vestlige (romerske, latinske) og den østlige (byzantinske, græske) kristendom. Fra midten af det 8. århundrede overgår kongemagten over frankerne til den slægt, der siden blev benævnt karolingerne. Karl den Store (Carolus Magnus) kronet til kejser i Rom i år 800. Den efterfølgende kulturelle udvikling, der er tæt knyttet til

Karl den Stores initiativer, er siden blevet kaldt den Karolingiske Renaissance. Med kroningen formaliserer pavestolen sin alliance med frankerne, hvilket formentlig er en delfaktor i den politiske udvikling, der fører til adskillelsen mellem den vestlige og østlige kirke, som bliver en realitet i og med bruddet med østkirken ved det Store Skisma i 1054.

En måde at beskrive overgangen fra oldtid til middelalder på er selvsagt kristendommens fremmarch. Antikken er præget af, hvad Anders Nygren betegner som den platoniske *Eros*-tanke som grundmotiv. Den nye kristendoms grundmotiv er, ifølge Nygren, *Agape*-tanken. Både begreberne *Eros* og *Agape* betegner kærligheden, men grundmotiverne er, ifølge Nygren, væsensforskellige. Den græske kærlighedstanke, *Eros*, er motiveret, den er en længsel og en higen. Den stræber opad og er menneskets vej til det guddommelige eller det oversanselige, om man vil. *Eros* er nedlagt i mennesket som en form for stræben. I den platoniske version, som Platon (ca. 428/27-348/47 f.kr.) blandt andet udtrykker i *Eros*myten i dialogen *Faidros*, er *Eros* indfældet i mennesket som en form for erindring om en skuen af *Ideerne*, som forårsager en dragning opad. *Eros* er en form for trinvis opstigen. Den er kærlighed til eller netop *begæret* efter det sande, det skønne og det gode, som det også fremgår af Platons *Symposion*. I nyplatonismen hos Plotin (ca. 205-270) både skærpes og omformes *Eros* således, at der sker en form for skred fra Platons metafysik til en mere eksplicit (mystisk) religiøsitet hos Plotin. I Plotins *Enneader* er det helt afgørende sjælens tilbagevenden til *Det Ene*. Gennem Augustin (354-430) og Pseudo Dionysios (ukendt forfatter, afhandlinger og breve dukkede op i slutningen af det 5. århundrede) videregives den nyplatoniske *Eros*-tanke og får dermed også en central placering i middelalderens katolske kristendom.

Den kristne kærlighedstanke, *Agape*, er spontan og umotiveret, og den har åbenbarings karakter. *Agape* er Guds vej til mennesket og er derfor nedadstigende kærlighed. Skellet mellem Gud og menneske er her absolut og kan ikke af mennesket overskrides. Her er mennesket overladt til Guds kærlighed og nåde. Man kan sige, at Gud er *Agape* i kristendommen, hvor det guddommelige i en vis

forstand er *genstand* for *Eros* i den antikke tradition. Det afgørende i denne sammenhæng er imidlertid, at disse to forskellige grundmotiver ofte bliver sammentænkt i middelalderen. Dels fordi kristendommens opkomst og den antikke tradition i en lang periode sameksisterede. Dels fordi de forfattere (her tænkes særligt på Augustin), der i århundrederne efter Kristi fødsel bidrog med skrifter, der skulle blive af afgørende betydning for middelalderen, på den ene side var placeret i en antik kultur, men på den anden side også var inspireret af den nye religion, kristendommen. Augustin har en enorm betydning, særligt for middelalderens latinske kristendom. Han får dels en reel indflydelse gennem sine skrifter, dels får han en næsten symbolsk betydning for overgangen fra oldtid til middelalder, når man i dag kigger tilbage. Han vokser nemlig op midt i et tidsskifte. Han er født i Nordafrika og oplever i sin levetid romerrikets forfald, allerede i 410 erobrer goterne jo Rom, som også nævnt ovenfor. Allerede på Augustins tid var den græske og den latinske verden delvist to adskilte verdener. Augustin benyttede eksempelvis latinske oversættelser i sine bibelstudier. Fra 384 underviser Augustin i retorik i Milano. I begyndelsen er han tilhænger af manikæismen, men i sine år i Milano møder han en kristendom, der er farvet af nyplatonismen. Han studerer Bibelen og Plotins skrifter. I 391 bliver han biskop i Hippo, hvor han forbliver til sin død. Augustin er forfatter til adskillige værker. *Confessiones* (Bekendelser) og *De civitate Dei* (Om Guds stad) regnes for nogle af hovedværkerne. *Confessiones* må siges at være et skelsættende værk i europæisk litteratur al den stund, at der her er tale om det første genuint selvbiografiske værk. Det handler om Augustins bekendelser til Gud og skildrer blandt andet hans omvendelse til kristendommen. Undervejs i værket foretager Augustin en læsning af platonikernes skrifter og vurderer dem i forhold til den kristne tanke. Bog 1-9 udgør den egentlige selvbiografi, hvor Bog 10-13 er skrevet under en mere almen synsvinkel og derfor er mere filosofisk prægede. Om end han også i *Confessiones* gør op med dele af det platoniske tankegods, er hans tænkning dog synkretistisk og udfolder sig i et grænseområde mellem kristendom og

nyplatonisme. Denne synkretisme spejles netop i en spænding mellem grundmotiverne Eros og Agape, som senere skal blive karakteristisk for middelalderen. Eros-motivet træder i *Confessiones* stærkt frem i Bog 7, 17. I Bog 7, 9 opregner Augustin forholdet mellem de platoniske skrifter og det kristne budskab, og dette afsnit kan også læses som en meget flot tematisering af henholdsvis Eros og Agape, og på hvilke punkter de to motiver kolliderer – mellem linierne forstås. Den nyplatonisk inspirerede mystik i middelalderen er blandt andet særligt inspireret af Augustins tanker om Guds spor i verden og hans illuminationsteori. Gennem hele middelalderen henvises der dog, også i forbindelse med statsteori, i det hele taget til Augustin som autoritet og ideologisk bagland. Selv Luther påkalder sig i 1500-tallet Augustin som autoritet i diskussionen om menneskets frie vilje. Pseudo Dionysios har også med sin mystiske, negative og nyplatonisk inspirerede teologi, som er gennemstrømmet af Eros, udgjort en kilde for den latinske kristendoms udvikling. Den vestlige teologi har dog væsentligst sit udspring hos Augustin, hvor den østlige teologi i højere grad er påvirket af Pseudo Dionysios og ikke mindst Gregor af Nyssa (335-395).

Højmiddelalder

Tiden fra 1050-1300 er præget af pavedømmets storhedstid i Europa, men også Investiturstriden i starten af perioden, dvs. striden om retsopfattelsen, og ikke mindst universiteternes opkomst, som er helt afgørende i den europæiske videnskabs udvikling, kendetegner perioden. To af flere afgørende universitetsdannelser var Paris og Bologna, som var inddelt i de fire fag teologi, jura, medicin og artes liberales. Til dette tidsafsnit hører imidlertid også den vestlige udgave af hellig krig: korstogene, om end idéen om korstog fødes langt tidligere. Pave Urban II spiller en væsentlig rolle i udformningen af korstogene. Kirken inddrager krigerstanden, men herudover føres også en omfattende kampagne med Urban II i spidsen. Selv i menighederne prædikes der om korstogene mod de vantro, hvilket betyder at ideen også forplanter sig i de lavere befolkningslag. Korsfarene erobrer Jerusalem omkring år 1099. Efter en lang

årrække med tab og genvindelse af Jerusalem taber korsfarene endeligt Jerusalem i 1244. Tiden præges desuden af utallige konflikter og forhandlinger mellem paver og kejsere. Og ikke mindst understreges kløften og konflikten mellem den vestlige og den østlige kirke med det massive angreb på den byzantinske kirke ved korstogserobringen af Konstantinopel i 1204.

I det 12. århundrede sker der en markant udvikling af det intellektuelle liv, som forårsager visse brydninger mellem klostertraditionen og det, man kan kalde den professionelle teologi, som foregår på skoler i byerne. Munkenes skrifter har ofte litterær karakter, hvor "skoleteologernes" skrifter bærer præg af at være udarbejdet i forlængelse af forelæsninger og disputationer. Begge traditioners intentioner kan måske siges at være karakteriseret ved opbyggelighed, men hvor fokus var på frelsen hos munkene, var en ny form for videnskabelighed på spil hos "skoleteologerne." Den nye videnskabelighed betegnes *skolastikken* og praktiseres ved katolske læreanstalter og universiteterne. Den tidlige skolastik, som var præget af nyplatonisme, placeres traditionelt fra det 9. til det 12. århundrede og højskolastikken i det 13. århundrede, som hovedsageligt baserede sig på latinske oversættelser af Aristoteles' værker. Sammen med de arabiske Aristoteleskommentarer studeres altså Aristoteles' værker, og man kan sige, at en sammentænkning af kristen teologi og aristotelisk filosofi kulminerer med dominikaneren Thomas Aquinas' (1225-1274) filosofisk-teologiske system, som den katolske kirke senere tog til sig. Hele denne udvikling i den intellektuelle bestræbelse er tæt forbundet med den eskalerende urbanisering i samme periode. De intellektuelle kræfter er samlet i byerne, og universitetet, som var en helt ny institution udsprunget af skolerne, er fra starten international i sin horisont. Der blev ikke sat nationale eller sociale grænser, hvilket betyder, at en ny "samfundsgruppe" her træder ind på den europæiske arena. De gamle klostere skoler står hurtigt i skyggen af de nye universiteter, til gengæld overtager de nye tiggerordner, franciskanerne og dominikanerne, i kraft af deres mere "urbaniserede" karakter, universiteterne. De nye ordner er under-

lagt et strengt fattigdomsideal og er som vandrere knyttet til byerne og ikke landet, hvor det gamle munkevæsen havde resideret med blandt andet jordbesiddelser som grundlag. Tiggerordnerne er ikke indadvendte på samme måde som de tidligere bevægelser, men vil tjene kristenheden i verden, hvilket betyder dialog med andre mennesker, hvilket igen også bliver en vej fra klosteret til verden. Disse ordner organiseredes i begyndelsen af det 13. århundrede. I tilknytning til tiggerordnerne og deres fattigdomsideal opstår desuden en række folkelige religiøse bevægelser, herunder også kvindebevægelser. Ud over disse opstår endvidere en lang række såkaldte kætterbevægelser, men hvad der afgjorde, at den ene bevægelse fremfor den anden blev anerkendt af kirken fortaber sig ofte i tågede politiske og, synes det indimellem, vilkårlige bestemmelser. Imidlertid er det gennemgående, at sekter, der baserede sig på dualistiske dogmer, ofte kom i inkvisitionens søgelys. Dog er nogen gennemgående konsensus fra kirken svær at finde, og når eksempelvis en stor dominikansk profil som Meister Eckehart i 1329 bliver dømt ved en pavelig bulle, lugter det mere af interne stridigheder og politik end klar konsensus om udlægningen af dogmerne, især fordi franciskanerne og dominikanerne i 1233 får overdraget ansvaret for den pavelige inkvisition af paven. Det 13. århundredes Europa udmærker sig således ved en intellektuel intensivering i kraft af de nye universiteter, som yderligere undergår en betydelig udvikling i løbet af 1300-tallet, og i kraft af, at man i dette århundrede har adgang til størstedelen af den antikke, arabiske og jødiske videnskabelige overlevering. Og det vil være rimeligt at sige, at fundamentet for det 15., 16. og 17. århundredes kraftige ekspansion inden for videnskaberne findes her, alene i kraft af, at universiteterne åbner muligheden for en ny organisering og systematisering af tænkningen, og at der gennem overleveringerne akkumuleres ny viden.

Senmiddelalder

Omkring 1300 var Paris centrum for de intellektuelle kræfter i Europa. I senmiddelalderen er det imidlertid de store norditalienske byer, som dominerer

handlen i Europa. I økonomisk styrke og kultur er de resten af Europa overlegne. Med den øgede urbanisering følger også en ekspanderende markedsøkonomi. Det bliver eksempelvis en mulighed at optage lån hos finansmænd. I 1300-tallet bliver pavedømmet i Avignon (hvor det i en periode er placeret i stedet for i Rom) en økonomisk stormagt. Avignon-paverne har udviklet et omfattende beskatningssystem og den italienske handel og den europæiske kirkeledelse har således mange fælles økonomiske interesser. Det betyder, at italiensk økonomi og politik i løbet af 1300- og 1400-tallet knyttes til paven. Den økonomiske udvikling udfordrer den kanoniske ret, der er baseret på en anden samfundsstruktur og ikke tillader eksempelvis rentetagning. Spændingen mellem den kanoniske ret og romerretten bliver derfor skærpet. Den økonomiske ekspansion giver sig udtryk i en kulturel blomstring, nemlig den Italienske Renaissance.

Hele denne proces fører til nye praktiske indstillinger til eksempelvis handel, men også til ny politisk teoridannelse. Nye statsteorier imod papalismen og for kejsermagt ser dagens lys. Marsilius fra Padua (1275-ca.1342) er, ud over at være jurist, også én af disse nye statsteoretikere. I skriftet *Defensor Pacis* (Fredens forsvarer/opretholder) taler han med afsæt i princippet om folkesuveræniteten for kejsermagt og imod pavemagt. William fra Ockham (ca. 1285-1349) er en anden betydelig kritiker af papalismen. Han er dog i udgangspunktet skolastiker og teolog og til og med optaget i Franciskanerordenen. Men efter en konflikt med paven i Avignon, Johannes XXII, der pga. anklager om kætteri i 1328 anbefaler fordømmelse og ekskommunikation af ham, flygter han til München, hvor kejser Ludvig af Bayern residerer, for at få beskyttelse. Her bruger han resten af sin tid på at udvikle kritik af paven i Avignon. Han er førende blandt senskolastikkens kritikere af 1200-tallets aristotelianisme og mente ikke, at tro og viden kunne forenes og dermed heller ikke kristen teologi og aristotelisk filosofi, hvilket jo var projektet for blandt andet Aquinas, om end også han, trods sammentænkningen, skelnede skarpt mellem åbenbaring og fornuft.

1300-tallet er desuden præget af en kraftig befolkningsreduktion i det sydlige, vestlige og nordlige

Europa, og væksten tager først rigtig til igen i anden halvdel af 1400-tallet. Middelhavslandene er de stærkest urbaniserede lande, men i løbet af højmiddelalderen gennemlever også Vest-, Mellem- og Østeuropa en markant urbanisering. Men med befolkningsreduktionen i 1300-tallet stopper byvæksten flere steder. Det er dog ikke noget entydigt billede. Flere steder blomstrer byer samtidig op og efterlader sig f.eks. flere store bygningsværker fra perioden. Byen som fænomen bliver faktisk styrket i løbet af senmiddelalderen, trods krisen. En af årsagerne til den markante dødelighed i 1300-tallet er formentlig pestepidemiene, der hærgede Europa. Men den nøjagtige sammenhæng mellem dødeligheden og den demografiske og økonomiske kriseudvikling er for historikerne svær at afgøre, ligesom årsagerne til den tiltagende vækst efter 1450 også er svære at afgøre.

Ud af landsbykollektiver udvikles i slutningen af højmiddelalderen den såkaldte kommune, som blev en retskommune, der var knyttet til bønderne. Kommunalismen kommer til at præge senmiddelalderen, men i en stadig konflikt med feudalismen. I takt med byens vækst brydes også det kirkelige uddannelsesmonopol, blandt andet i kraft af, at flere universiteter bliver afhængige af økonomisk støtte fra byerne. Hvor det i højmiddelalderen var kirkens og feudaladelens normer, der var i højsædet, skulle det i senmiddelalderen i øget omfang blive borgerskabets økonomiske og politiske idealer, der kom til at præge samfundsudviklingen. Om end der med borgerskabet er tale om en øget sekularisering, er det stadig en religiøs livsanskuelse, der hersker. Der er dog undtagelser, eksempelvis den italienske diplomat og filosof Niccolò Machiavelli (1469-1527) fra Firenze, hvis ideal var en republik. Man må imidlertid sige, at antikerikale holdninger i det hele taget bliver mere udbredte i senmiddelalderen. Den markante udvikling, der sker i senmiddelalderen er således tæt knyttet til byerne, og reformationen i 1500-tallet er overvejende et byfænomen. I takt med den øgede produktion i de største byer sker der også en øget proletarisering. Byvæksten betyder, at fattigdommen generelt vokser.

1300-tallet er også det århundrede, hvor enhedskirken eller det "hellige imperium" langsomt må se

sig overhalet af den nye udvikling. I senmiddelalderen bliver pavens magt udfordret. Kirken som fælles-europæisk organisation var blevet til efter den gregorianske reformbevægelse efter midten af 1000-tallet. Fremvæksten af det uafhængige pavestyre bidrog også til adskillelsen mellem den latinske og græske kristenhed. I Byzans var det nemlig kejseren, der var kirkens overhoved. Netop kirken som imperium er noget af det, der kendetegner højmiddelalderen. Middeldalderkirken er ledet af paven, men var i og for sig kendetegnet ved at være en bispekirke, som gjorde krav på frelsesmonopol. Biskopperne besad tre fuldmagtsområder: læremyndighed, forvaltningsmyndighed og vielse myndighed.

Gennem højmiddelalderen havde spørgsmålet om statslig-kirkelig jurisdiktion været centralt. De sidste store stridigheder foregår mellem kong Filip IV i Frankeriget og Bonifacius VIII og senere mellem kejser Ludvig af Bayern og pave Johannes XXII i første del af 1300-tallet. I slutningen af 1400-tallet er den verdslige magt ved at vinde kontrollen over de kirkelige domstole, og i løbet af 1500-tallet får fyrsterne magten over kirken. De universiteter, som bliver grundlagt i slutningen af 1100-tallet og i 1200-årene, var på en vis måde kirkelige institutioner. Efter 1300 er det hovedsageligt fyrstemagten, som grundlægger universiteter. I det hele taget må man sige, at tiden efter 1300 er en ny politisk-territoriel konsolideringsfase, som også Steinar Imsen fremhæver i *Europa 1300-1550*.

Trods en øget udfordring af pavens magt er det først da Martin Luther oplår sine 95 teser i Wittenberg i 1517, at den række af begivenheder udløses, der for alvor slår det kirkelige og religiøse fællesskab – enhedskirken – i Europa i stykker. Luthers arbejde betød desuden en betydelig støtte til fyrstemagten, og derved kom reformationen også til at dreje sig om samfundsmagt. Luther erklærer, som en del af opgøret med den katolske kirke, at mennesket ikke har nogen fri vilje og derfor kun kan modtage frelsen som Guds nådegave. Netop omkring spørgsmålet om den frie vilje skulle det komme til et brud mellem lutheranerne og de såkaldte humanister. (Renaissance-)humanismen opstår i Europa allerede i 1300-tallet i de italienske bystater. Særligt får hu-

manismen tilslutning fra kunstnere, videnskabsmænd og andre intellektuelle. I 1300-tallet er blandt andet Francesco Petrarca (1304-74) fremtrædende humanist og senere i 1500-tallet blandt andet Erasmus af Rotterdam med sin kritik af den katolske kirke. Erasmus af Rotterdam ønskede reformer i kirken og var derfor i begyndelsen positivt indstillet over for Luther. Men Luthers menneskesyn, som var stærkt farvet af syndsbevidstheden og overbevisningen om, at mennesket ikke har en fri vilje, harmonerede ikke godt med Erasmus af Rotterdams mere positive syn på mennesket og dets evner. Erasmus var humanist, om end han forblev medlem af den katolske kirke. For ham var menneskets etiske ansvar og dermed også menneskets frie vilje central. Med humanismen får kritikken, fornuften og dannelsen af individet en central rolle og kommer til med afsæt i ikke blot renaissancehumanismen, men også i oplysningstidens refleksioner, at spille en afgørende rolle i europæisk historie frem til i dag. FN's menneskerettighedserklæring fra 1948 er eksempelvis stærkt præget af humanismens grundideer.

Noget andet og meget afgørende i senmiddelalderen er, at den videnskabelige revolution – som inden for naturvidenskaberne i 1500-tallet tæller Nicolaus Copernicus, Galileo Galilei, Tycho Brahe og i den mere spekulative ende Giordano Bruno og lidt senere Johannes Kepler – der følger senmiddelalderen, også har en afgørende teknologisk forudsætning, nemlig trykkekunstens udvikling i 1400-tallet, som muliggør en hidtil uset spredning af viden.

Senmiddelalderen er i forskningen en meget omdiskuteret periode. Ikke blot i forbindelse med de omtalte cæsurer, men også i vurderingen af perioden som enten en opgangs- eller en nedgangstid. Nogle vil insistere på, at periodens første del betegner en optakt til renaissance og vil således betone en fremadrettet og “fremskridtsorienteret” udvikling. Andre betoner denne periode som en forfaldsperiode, som ikke peger frem, men på en degenereret måde peger tilbage på højmiddelalderen. Begge vurderinger tenderer mod at betragte senmiddelalder og renaissance som skarpt adskilte. Men igen er der altså en tredje mulighed, nemlig betoningen af glidende overgange, omformninger og udvikling

mere end en epokes undergang og en ny epokes fødsel. Og så er vi tilbage ved dialektikken imellem brud og kontinuitet. Noget de fleste historikere dog kan blive enige om er, at grundlaget for den gamle samfundsorden langsomt forsvinder i løbet af senmiddelalderen, hvilket gælder på alle områder: religion, stat, handel, økonomi etc.

Introduktion til temanummeret

Middelalderen får i dette temanummer lov at fremstå i sin flerhed. Perioden forsøges ikke underlagt en enhedskonstruktion. Blikket på middelalderen er her kalejdoskopisk i sin karakter, hvilket er en gestus i retning af Ecos ironiske refleksioner, der betoner både konstruktionen og kontinuiteten. Temanummeret bliver med andre ord, ligesom perioden, meget sammensat. Men dermed repræsenterer det også mange forskellige metoder og muligheder i arbejdet med middelalderen og dermed også en genuin tværdisciplinær optik. Og netop på grund af periodens meget sammensatte karakter afspejler temanummeret de tværfaglige vilkår, man må se sig henvist til i arbejdet med perioden. Da begrebet middelalder dækker over en periode på omtrent tusinde år, er det oplagt, at både denne indledningsartikels beskrivelse af perioden og de forskellige efterfølgende indkredsninger af temaer ikke kan omfatte den mangfoldighed og kompleksitet, der præger middelalderen. Derfor bliver temanummeret et bud på, hvad middelalderen *kan* være.

Af de mange forskellige litteraturformer, der eksisterede i middelalderen, er kun en række repræsenterede her. Til de forskellige tidsafsnit og kulturer i middelalderen hører også forskellige litteraturformer. Der fandtes den såkaldte middelalderdigtning, som er en samlebetegnelse for blandt andet den høviske digtning, troubadourlitteraturen og minnesangen. Herudover fandtes der opbyggelige fortællinger nedskrevet af munke, religiøse og spirituelle skrifter formuleret på både latin og lokalsprogene – herunder også mystikernes skrifter og prædikener, bibelkommentarer og teologiske afhandlinger skrevet på latin i regi af universiteterne, for blot at nævne nogle af genrene.

Dorthe Jørgensens artikel “Skønhedsmetafysikkens aktualitet” åbner temanummeret med at på-

pege, at et begreb om æstetik i forbindelse med middelalderen egentlig er en anakronisme, en pointe, som hun følger op med idéhistoriske refleksioner over æstetikbegrebet. Artiklen behandler den romersk-katolske og den græsk-ortodokse kirkes repræsentanter, tysk romantik og Peter Greenaway. Den reflekterer æstetikken som *erfaring*, og Dorthe Jørgensen bemærker, at en aktualisering af middelalderens skønhedsmetafysik kan bidrage til den kultivering af tænkningen, der er brug for i dag.

Fra den filosofiske æstetik ændrer optikken sig i den næste artikel af Hans Jørgen Frederiksen, "Kunst" og "Kunstteori" i middelalderen" til overvejelser over, hvad "kunst" overhovedet var i middelalderen. Kunstneren skaber ikke skønhed i middelalderen, men afslører den. Middelalderens æstetik fremhæves som en æstetik, der trods det pæne til fordel for det sande. Artiklen reflekterer over både Madonna med barnet på Lisbjergalteret fra 1130'erne og den træskårne Madonna med barn fra omkr. 1500 i Henne kirke, og Hans Jørgen Frederiksen berører dermed også periodiseringsproblematikken.

Herefter følger en artikel af Allan Westphall, "For når jeg siger mørke, så mener jeg et fravær af viden": Kontemplation og sproglig refleksion i den middelengelske *Uvidenhedens Tåge*." Artiklen behandler den, ifølge Westphall, både repræsentative og usædvanlige kontemplative afhandling *Uvidenhedens Tåge (The Cloud of Unknowing)*, som er fra ca. 1390 og stammer fra Midtengland. Forfatteren er ukendt. Westphall analyserer blandt andet den sproglige strategi, som udfolder sig i værket, der er af mystisk-teologisk karakter. Artiklen fremhæver, at blandingen af det konkrete og det metafysiske i *Uvidenhedens Tåge* udvikles til selvbevidst lingvistisk fragmentering og metasproglig refleksion. Artiklen efterfølges af en oversættelse af et mindre uddrag af *Uvidenhedens Tåge*.

Herefter forskyder fokus sig fra den engelske til den tyske middelaldermystik i artiklen "At leve uden noget hvorfor," som Katja Brøgger Jensen bidrager med. Artiklen omhandler dominikanermunken Meister Eckeharts tyske prædikener. Eckehart levede fra 1260-1327 og er en fremtrædende repræsentant for den spekulative mystik, som han raffinerer gennem

en subversiv og insisterende leg med sproget. Ud over sine prædikener skrev Eckehart også afhandlinger på latin. Eckeharts non-essentialistiske mystik formuleres imidlertid klarest i de tyske prædikener, hvor han gennem sin paradoksale stil performativt forsøger at fremskrive den dialektiske *bevægelse*, i hvilken erkendelsen af enheden i fornuften sker.

Middelalderens tænkning er, som allerede nævnt, præget af overleveringens tilgængelighed. Da middelalderen imidlertid ikke arvede den græske filosofi direkte, men indirekte gennem syriske og arabiske videnskabsfolk og filosoffer, er det vigtigt at få belyst selve overleveringens historie og nødvendighed, som Jørgen Bæk Simonsen påpeger i sin artikel "Europa og den antikke arv. Overleveringens nødvendighed". Jørgen Bæk Simonsen understreger, at den middelalderlige verden var sig sin historiske kontekst bevidst. Det var en tid med interesse for overleveringerne, også fra fremmede kulturer. Både den abbasidiske kalif Ma'mun i 800-tallet og kaliffen al-Hakim i Cairo i 1000-tallet iværksatte omfattende oversættelser af græske værker. Mange oversættelser var fra syrisk-aramæisk (hvortil de græske værker tidligere var blevet oversat), til arabisk. I de mellemliggende århundreder blev lignende initiativer foretaget, blot i privat regi. Med afsæt i den syrisk-ortodokse historiker fra 1200-tallet, Bar Hebræus, tegner Jørgen Bæk Simonsen et billede af den syriske og arabiske overlevering. Undervejs bliver den europæiske orientalistik og dens til tider mildest talt problematiske synspunkter vedrørende den arabiske kultur og historie kommenteret. Og i denne sammenhæng får også det danske bogmarked en velfortjent kommentar med på vejen. Takket være oversættelser fra arabisk til latin får Europa i løbet af 1000-, 1100- og 1200-tallet adgang til både den græske og arabiske overlevering, hvilket bliver et afgørende gennembrud for europæisk udvikling.

Imidlertid er ikke blot overleveringen i sig selv central, men også den givne reception på et givet tidspunkt i historien har været afgørende for opdagelser og genopdagelser af overleveret tankegods gennem tiderne. Netop det perspektiv bliver tydeliggjort i Dagmar Mirbachs artikel "Den "forherligede skabelses sideriske hus."" Artiklen omhandler

receptionen af middelalderen i den tidlige tyske romantik. Udgangspunktet er opfattelsen og fortolkningen af gotisk bygningskunst, hvor Dagmar Mirbach betoner Goethes artikel om domkirken i Strasbourg, publiceret i 1773, som krystallisationspunkt for den tyske romantiks middelalderreception. Artiklen er formuleret som en undersøgelse af denne reception og er bundet op på tre ledende æstetiske paradigmer, hvoraf det ene er forestillingen om naturens og kunstens analoge skaben. “Genopdagelsen” af den gotiske bygningskunst sætter Dagmar Mirbach i forbindelse med en tilsvarende “genopdagelse” af den nyplatoniske filosofi, i hvilken de æstetiske paradigmer, der er afgørende for receptionen, bliver bekræftet i særligt Plotins skrifter. Her bliver Plotin genopdaget som kongenial tænker, befriet fra det stigma som negativt vurderet mystiker, som ellers har præget filosofihistorie-skrivningen. Artiklen medreflekterer både litterære og kunstfilosofiske beskrivelser af gotisk bygningskunst og oplyser det spor, der fra Goethe fører til det åndshistoriske “krydsfelt” af æstetisk teoridannelse, romantik og nyplatonisk filosofi i begyndelsen af det 19. århundrede.

Med Ole Meyers artikel “Dantes *Komedie* mellem samtid og fremtid” forskyder perspektivet sig nu til det 14. århundrede, hvor den italienske forfatter og filosof Dante Alighieri skriver et fortællende digt om en rejse i det hinsides. Dantes *Guddommelige Komedie*, som den kom til at hedde i 1500-tallet, foregår, skriver Ole Meyer, i en påtrængende nær-tid. Ole Meyer understreger fordoblingen af fortællerjaget og sondringen mellem fortællerjaget og forfatterperson som kendetegnende for *Komedien* og mener, at dette værk, ud over at være en metalitterær fortælling, kan gøre krav på at være den første europæiske jeg-roman. I løbet af artiklen bliver særligt forholdet mellem tekst og billede i flere middelalderlige håndsskrifter af *Komedien* analyseret, og artiklen slutter af med sprogrefleksioner over forholdet mellem tegn og tanke.

I den efterfølgende artikel “Hvornår slutter middelalderen?” redegør Kirsten Søholm for tiden i det efterreformatoriske Tyskland og fremhæver den mellemeuropæiske djævletro, som kulminerer ved

denne tid. Hun tematiserer periodiseringsproblematikken i forhold til diskussionen om afslutningen på middelalderen og bidrager med et godt overblik over de mange mulige cæsurer i denne forbindelse. I sine refleksioner og forsøg på at afdække de komplekse forandringsprocesser fra en gennemkodificeret ordo- og stænderkultur til en alfabetiseret, sekulariseret og dynamisk og individualiseret kultur, trækker Kirsten Søholm på både Eco, Luhmann, McLuhan, Foucault, Blumenberg og Sloterdijk. Artiklens sidste halvdel er en læsning af *Historia om D. Johan Faust* fra 1587, som er en prosaroman, der bygger på mundtligt fortællestof om en historisk person, Johan Georg Faustus, som levede ca. 1480-1540. I sin analyse betoner Kirsten Søholm hybriditeten som værkets grundtenor. På værkets tid udspiller sig drabelige kampe om fortællingerne om verden. Transkodingen fra et oralt-ikonografisk billedrum til skriftens abstrakte kode bringer langsomt de middelalderlige diskurser og fortællemonstre til ophør. Kirsten Søholm føjer begrebet hybriditet til rækken af mulige betegnelser for overgangen mellem middelalder og nyere tid. Herefter følger det sidste bidrag, som er en oversættelse af udvalgte afsnit af *Historia om D. Johan Faust*, den vidtberygtede troldmand og sortekunstner.

For Eco betød middelalderen en blanding af praktisk tilpasning og konstruktive udkast. Når vi således lever vores sædvanlige liv, og når vi foretager vores levende konstruktioner af middelalderen, tager vi samtidig bolig i opkomsten af vores moderne kultur.

Velkommen til drømme om en middelalder – og tak til Moesgård Museum og Det Kongelige Bibliotek for behjælpelighed med illustrationsmateriale.

Noter

1. Eco, Umberto. *Middelalderens genkomst og andre essays*, Forum 1988, p. 23.
2. Op.cit. p. 16-49.
3. Begrebet middelalder betegner et europæisk fænomen, dvs. en periode i europæisk historie, og kan ikke umiddelbart overføres på andre verdensdele og kulturer.

Litteratur

Imsen, Steinar: *Europa 1300-1550*, Universitetsforlaget 2000. Væsentlig historisk fremstilling af senmiddelalderen med særligt henblik på moderniseringsprocessen, her særligt statens gennembrud i Europa, og den økonomiske udvikling.

Waley, Daniel: *Later Medieval Europe*, Longman 1994.

McGuire, Brian Patrick: *Kulturbloomstring og samfundskrise i 1300-tallet*, Reitzels Forlag 1985, *War and Peace in the Middle Ages*, Reitzels Forlag 1987, og *Autoritet i Middelalderen*, Reitzels Forlag 1991.

Hørby, Kai: *Det Europæiske Hus, bind 3, Den kristne middelalder*, Gyldendal 1991.

Grane, Leif: *Kirken i den europæiske middelalder*, Gads Forlag 1999. Hørby og Granes bidrag er udmærkede til at skabe historisk overblik over middelalderen. De er formidlet til et bredt publikum. Der er ingen kildeanvisninger, men til gengæld mange litteraturhenvisninger til videre læsning.

Gyldendals verdenshistorie *Verden i Gaar - verden i Dag*, bind II, middelalderen, 1938, med bidrag af blandt andre Hal Koch. Værket kan anbefales som historisk oversigtslæsning og indføring i middelalderen. Hal Koch betoner i sine bidrag den historiske kontinuitet og forsøger at gøre op med de skarpe skel fra oldtid til middelalder og middelalder til renaissance.

Eco, Umberto: *Middelalderens genkomst og andre essays*, Forum 1988.

Benjamin, Walter: "Über den Begriff der Geschichte", *Gesammelte Schriften*, Band 1,2, Surhkamp.

Johansen, Karsten Friis: *Den europæiske filosofis historie, bind 1, Antikken*, Nyt Nordisk Forlag 1994.

Copleston, Frederick C.: *A History of Medieval Philosophy*, University of Notre Dame Press 1990.

Gilson, Etienne: *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*, Sheed and Ward Ltd. 1955. Copleston og Gilson repræsenterer to store klassiske filosofihistoriske fremstillinger i det 20. årh. af filosofien i middelalderen. Særligt Gilsions gennemgang bærer dog præg af en fremtrædende (ny-)thomisme, som betyder, at 1200-tallets syntesetænkning mellem kristendom og aristotelisk filosofi, som kulminerer med Thomas Aquinas, fremhæves, og den efterfølgende tænkning betegnes som en art nedgangsfase.

Eliade, Mircea: *De religiøse ideers historie*, Gyldendal 1995. Et fint oversigtsværk med utroligt omfattende litteraturhenvisninger.

Nygren, Anders: *Den kristne kærlighedstanke, del 1*, Munksgaard 1965 og *Den kristna kärlekstanken genom tiderna, senare delen*, Svenska kyrkans diakonistyrelses Bokförlag 1936.

Platon: *Phaedrus and Letters VII and VIII*, Penguin 1973 og *Symposion*, Gyldendal 1997.

Plotin: *Enneads*, Harvard University Press, 1966.

Augustin: *Augustins Bekendelser*, Sankt Ansgars Forlag 1991.

Pseudo Dionysios: *Den mystiske teologi. De guddommelige navne*, Sankt Ansgars Forlag 1998.